

Вісник N3 2002

М. ПОДЖАРСЬКИЙ

РОЗВИТОК ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ І ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ

Різні темпи соціально-економічного розвитку держав, які мають схожі природні умови і аналогічну історію (наприклад колишніх радянських республік і країн Заходу) — одна з активно обговорюваних проблем. Які ж причини цієї різниці? З'ясувати їх допомагає дослідження механізмів самоорганізації людських спільнот як різновиду відкритих систем. Аналізуючи ці внутрішні механізми, автор робить висновок, що одним з інструментів, які відіграють у даному разі визначальну роль, є приватна власність.

Розвиток далеких від термодинамічної рівноваги відкритих систем, згідно з принципом спрямованої еволюції Л. Онзагера, завжди відбувається у напрямі зниження марного розсіювання енергії, тобто підвищення ефективності її перетворення. Кожна зміна стаціонарних станів системи, що розвивається, — самовільний акт, який може статися, тільки тоді, коли для цього склалися певні умови. Встановлення нового, ефективнішого стану супроводжується самоорганізацією системи — упорядкуванням зв'язків її елементів між собою і з навколишнім середовищем. Зміни, що виникають при цьому, стають основою, на якій зароджуються умови для наступної зміни станів. Завдяки необоротності процесів, що відбуваються у системі, всі стани, через які вона пройшла, залишають відбиток на її розвитку, формуючи її історію. Ті структурні особливості, які сприятливо вплинули на розвиток, закріплюються і регулярно відтворюються надалі, створюючи ефект гістерезису — різної реакції системи на зовнішні впливи залежно від того, чи зазнавала вона їх раніше.

У гетеротрофні організми (до яких належать тварини і люди) та їхні спільноти надходить енергія з навколишнього середовища разом з низькоентропійними продуктами харчування. Повертається вона в середовище у вигляді високоентропійного тепла дисипації біохімічних процесів. Тварина (і людина як істота біологічна) прагне використовувати енергію максимально ефективно — розв'язувати свої проблеми з мінімальними зусиллями, тобто з мінімальним утворенням надлишкової ентропії. Мабуть, це є однією з основ мотивації поведінки — як індивідуальної, так і групової. Люди у своїй масі не схильні до систематичного прояву надлишкової активності, якщо існуючий спосіб життя не загрожує їхньому виживанню. І навпаки, коли постає питання про виживання людської популяції, відповідні механізми розвитку мобілізують активність її членів, примушуючи змінювати наявний стан.

Підвищення ефективності перетворення енергії у соціальних системах досягається також завдяки розподілу функцій між їхніми членами — формуванню соціальних структур. Соціальні спільноти мають основні ознаки відкритих систем і підпорядковуються закономірностям самоорганізації. Вони змінюють свої стани тільки в тому випадку, якщо їх до цього змушують зовнішні або внутрішні обставини і якщо для цього є можливості.

Для розвитку соціальних систем необхідні певні умови. Продуктивність біомаси в середовищі проживання має бути досить високою, щоб існував певний надлишок ресурсів, який можна було б не витратити на задоволення повсякденних потреб, а використовувати для інноваційної діяльності. Ця умова робить розвиток можливим. Необхідним він стає тоді, коли продуктивність біомаси все ж не настільки велика, щоб стійке існування спільноти було можливим без додаткових зусиль, необхідних для активного впливу на середовище проживання, тобто коли існує певний дефіцит ресурсів.

Такий вузький діапазон умов характерний для Північної півкулі (між лініями тропіка і полярного кола), особливо для зон помірною клімату, де і сформувалася сучасна цивілізація. У зонах суворого клімату — арктичних тундрах або спекотних пустелях — для розвитку немає можливості. І, навпаки, в екваторіальній і субекваторіальних зонах — за надлишку природних ресурсів і відсутності конкуруючого виду в такому розвитку немає потреби. Тому і там, де надто суворі умови, і в регіонах з винятково щедрою природою до втручання європейців розвиток людських спільнот був повільним.

Отже, необхідною умовою, що спонукає біологічну, в тому числі і соціальну, систему змінити свій стан, є дефіцит ресурсів середовища проживання, спричинений також її власною діяльністю. Він змушує її перейти у новий стійкий стан, більш адаптований до умов, що склалися. Система підвищує свою впорядкованість, щоб активізувати використання ресурсів середовища. Згодом це знову призводить до вичерпання ресурсів, що дає поштовх для нової зміни станів, і так далі. Позитивний зворотний зв'язок між розвитком системи і прогресуючим збіднінням середовища проживання зумовлює самоприскорювальний характер еволюції людських спільнот.

З огляду на це можна припустити, що за наявності умов, які роблять розвиток можливим, бідніші на ресурси спільноти мають розвиватися інтенсивніше. Порівняння України з деякими розвиненими країнами начебто підтверджує це. Так, у нас на душу населення припадає: землі під врожаєм — 0,66 га (1994 р.), а частини ВВП, створеної сільським господарством, — 278,64 дол.; у Бельгії, відповідно, — 0,08 і 531,8; у Німеччині — 0,15 і 296,07; в Японії — 0,04 і 816,92. З другого боку, існують країни, багатші за Україну на ресурси, проте розвинені краще від неї (США — 0,71 і 520,52; Канада — 1,56 і 580,5; Австралія — 2,67 і 585,66) [1]. Чи не означає це, що в деяких випадках розвиток суспільства не підпорядковується закономірностям самоорганізації відкритих систем?

Ні, не означає. Насправді у людських спільнотах відпрацьовані особливі механізми самоорганізації, що забезпечують їхній розвиток поза прямою залежністю від умов середовища проживання. Дія цих механізмів загалом зводиться до встановлення таких відносин між людьми, за яких доступність природних ресурсів для частини населення певним чином обмежується і тим

самим створюється штучний дефіцит середовища. Саме він і стимулює розвиток. Покажемо це, аналізуючи статистичні дані Світового банку та Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (FAO) [1, 2]. Простежимо залежність ефективності аграрного сектора економіки від природних і соціальних чинників.

Сільське господарство буває двох основних типів: по-перше, споживацьке, яке ґрунтується на праці самих фермерів і в якому основну частину одержаної продукції споживають її виробники; по-друге, комерційне, що використовує найманих працівників і реалізує продукцію за межами господарства. Споживацькі господарства мають переважно екстенсивний характер — використовують природну в даних умовах родючість ґрунтів. Для них характерне незначне вкладання коштів. Комерційні ж господарства можуть існувати тільки завдяки інтенсивному землеробству: вони витрачають великі кошти на підвищення продуктивності за рахунок механізації, хімізації, використання перспективних сортів рослин тощо.

Для оцінки ефективності сільського господарства з багатьох показників візьмемо утворювану одним сільськогосподарським працівником додану вартість — той приріст вартості, який створюється в конкретному процесі виробництва. Щоб одержати об'єктивну оцінку, яка не залежатиме від місцевих умов, виконаємо процедуру ділення цього показника на величину, що визначає частину валового внутрішнього продукту на душу населення, створену сільським господарством даної країни. Частка від ділення — це, по суті, кількість сільських жителів, чії потреби забезпечуються одним сільськогосподарським працівником. Якщо вона близька до одиниці, то у виробництві сільськогосподарської продукції вкладена праця самих фермерів та їхнього найближчого оточення, і в даній країні переважає екстенсивне споживацьке господарство. Якщо ця частка набагато більша за одиницю (наприклад, перевищує 10), тоді праця сільськогосподарського працівника ефективна настільки, що створена ним додана вартість забезпечує доходи також і частини аграрного населення, яке не бере безпосередньої участі у створенні самого продукту (незайняті у виробництві члени фермерських родин, утриманці, службовці тощо). Це характерно для інтенсивного комерційного господарства.

Виробляючи продукти харчування, суспільство відкриває шлях потокові прихованої в них енергії. Інтенсивність цього потоку в конкретних природних умовах визначається організованістю, впорядкованістю спільноти. Ступінь цієї впорядкованості також характеризує ефективність сільського господарства. Чим більшу врожайність зернових здатне забезпечити суспільство за наявного потенціалу біомаси ¹, тим повніше воно використовує умови середовища проживання. Порівняймо дані про врожайність зернових культур у різних країнах залежно від характерних для них розмірів потенціалу біомаси [3]. Дані світової статистики розі'ємо на три групи: для країн зі споживацьким типом сільського господарства, з комерційним, а також з перехідною економікою (колишніх соціалістичних країн). На рис. 1 вони подані у вигляді численних точок, що утворюють на координатних площинах певну область, форма якої відображає тенденції, характерні для цієї групи країн.

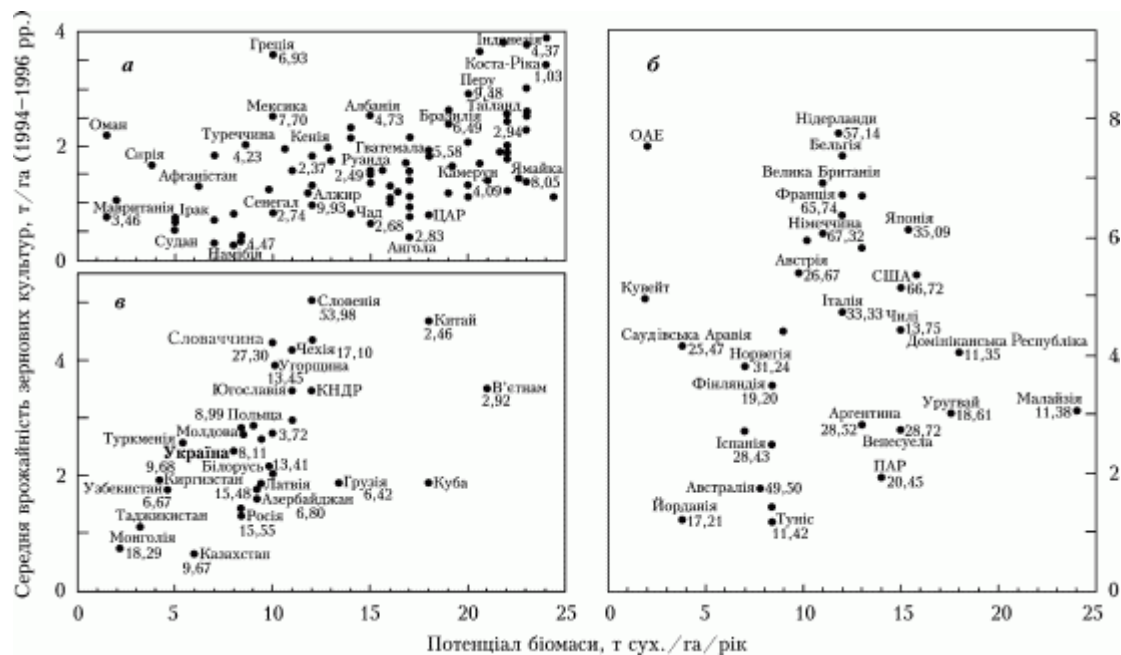

Рис. 1. Порівняльна залежність урожайності зернових культур від потенціалу біомаси для країн з ринковою економікою, в яких переважають господарства споживацького (а) і комерційного (б) типів, та для країн з перехідною економікою (в). Цифри на діаграмах — кількість сільських жителів, чий дохід забезпечує праця одного сільськогосподарського працівника (1995—1997 рр.)

Цілком очевидно, що країни із споживацьким типом сільського господарства і ті, де переважає комерційний тип, мають зовсім різні тенденції.

У першому випадку (рис. 1 а) точки, що відповідають більшості країн, утворюють на графіку область, витягнуту вздовж горизонтальної осі. Тобто у цій групі врожайність зернових практично не залежить від потенціалу біомаси. Залежність з'являється в тій частині діаграми, де представлені країни, розташовані у вологому субекваторіальному кліматі (потенціал біомаси — понад 20 т сухої біомаси з гектара на рік). Це пояснюється тим, що в екстенсивних споживацьких господарствах досягається тільки природна за даних умов урожайність, достатня для виживання аграрного населення. Подальше її

підвищення потребує додаткових зусиль, від яких за відсутності сприятливих умов, як правило, відмовляються, оскільки мета споживацького господарства вже досягнута, а якихось чинників, що змушують вдаватися до модернізації господарства, немає. У країнах з великим потенціалом біомаси природні умови сприятливі для зростання врожайності за мінімальних додаткових зусиль, чим і користуються місцеве населення.

Для групи країн, в яких переважає комерційний тип сільського господарства, характерна тенденція до перевищення природного рівня врожайності (рис. 1 б), що пояснюється прагненням фермерів максимально використовувати потенціал біомаси. Це властиво країнам з помірним кліматом і, як ми далі побачимо, з великою щільністю аграрного населення. На відміну від споживацького господарства, яке залежить від можливостей самого фермера, розвиток комерційного визначають можливості суспільства в цілому як системи, те, наскільки воно здатне дати господарству необхідні машини, добрива, енергію тощо, а також забезпечити попит на вироблений продукт.

Загальна тенденція, яка спостерігається в країнах з перехідною економікою (рис. 1 в), характеризує їхнє сільське господарство як інтенсивне. Але за ефективністю праці сільськогосподарського працівника переважна частина таких країн (більшість республік колишнього СРСР, у тому числі й Україна) скоріш належить до екстенсивного типу. Це можна пояснити тим, що для командно-адміністративної системи пріоритетним був розвиток промисловості, селу ж відводилася допоміжна роль — забезпечувати постачання продовольства в місто. Таким чином, соціалістичне сільське господарство мало основні ознаки комерційного — його метою було виробництво продукції для реалізації за межами господарства. Проте воно не досягло такої ефективності, як у країнах з ринковою економікою, через причини, варті того, щоб їх проаналізувати детальніше.

Використаємо для аналізу ще один показник, за яким можна оцінювати ефективність сільського господарства, — відношення врожайності зернових культур до розміру потенціалу біомаси. Це свого роду коефіцієнт корисної дії, який показує, наскільки повно використовуються можливості, надані Природою.

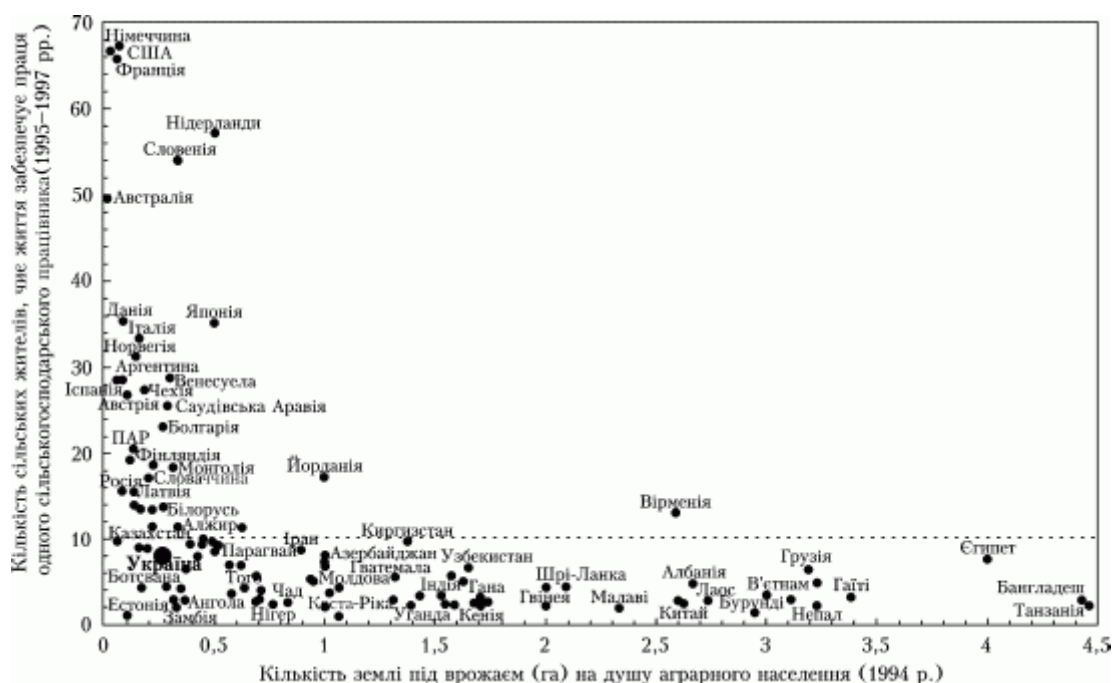

Рис. 2. Залежність доданої вартості, яка виробляється одним сільськогосподарським працівником, від кількості землі під урожаєм на душу аграрного населення. Вище пунктирної лінії — країни, в яких переважають господарства комерційного типу, нижче — споживацького.

Судячи з рис. 2, ефективність споживацьких господарств не залежить від кількості землі під урожаєм, яка припадає на душу аграрного населення. Справді, за екстенсивного ведення господарства, скільки б селян на землі не працювало, її родючість все одно не перевищить рівень, природний для даних кліматичних умов. У комерційних же господарствах внаслідок додаткових затрат праці і коштів, що вкладаються у підвищення родючості ґрунтів, урожайність перевищує природний рівень. Причому, як випливає з наведених даних, ефективність цих витрат тим більша, чим вища щільність аграрного населення.

Це результат адаптації відповідних спільнот до дефіциту середовища проживання. Коли в Європі, і без того перенаселеній, почався перехід до інтенсивних форм економічного розвитку і для розширення промислового виробництва, розростання міст та інфраструктури знадобилися землі, то їх залучали, зокрема, і за рахунок скорочення сільських угідь. Розвиток промисловості став додатковим чинником, що змушував фермерів підвищувати продуктивність земель, які залишилися у них, а це, зі свого боку, потребувало ще більшого зростання промислового виробництва та інших галузей економіки.

Таким чином, інтенсифікація сільського господарства в Європі — вимушений процес. Він зародився і реалізується за певних соціальних умов, які максимально йому сприяють. Це стосується, не в останню чергу, і способу розподілу у суспільстві матеріальних благ. Він характеризується більшим або меншим ступенем нерівності розподілу національного доходу і

земельної власності (цей ступінь описується коефіцієнтами Гіні g) [2, 4].

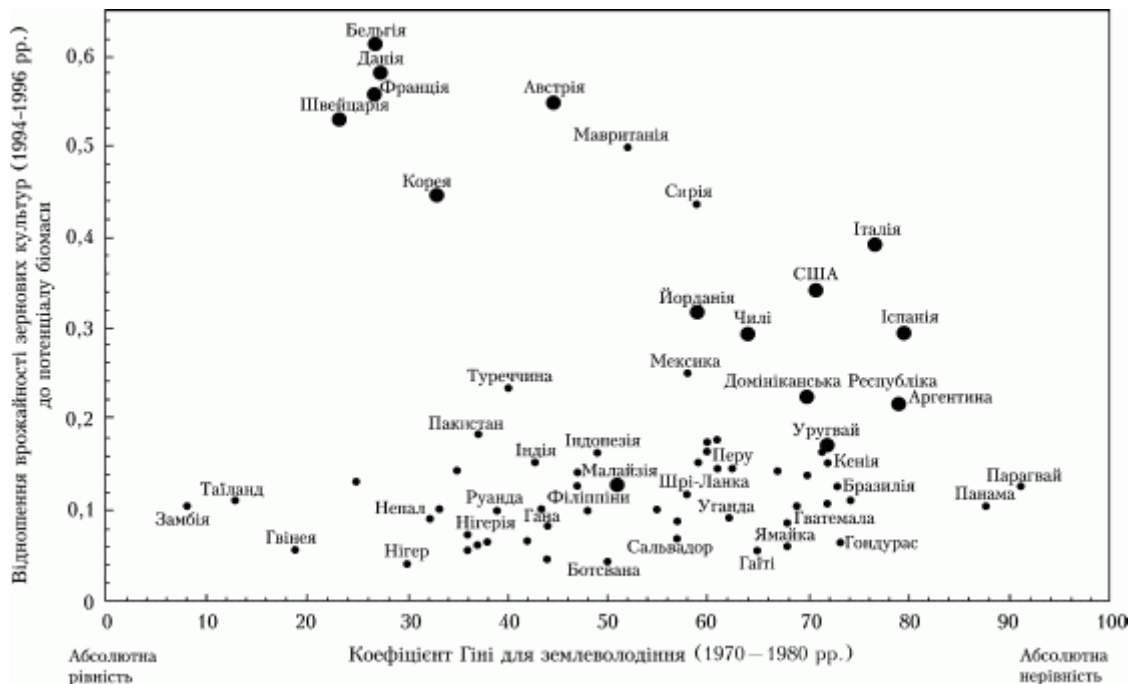

Рис. 3. Залежність ефективності сільського господарства від нерівності у розподілі земельної власності у країнах, де переважають господарства споживацького (•) та комерційного (●) типів.

Як випливає з даних, наведених на рис. 3, нерівність у землеволодінні не позначається на ефективності сільського господарства, в якому переважає споживацький тип: у чийх би руках земля не перебувала, її родючість однаково не перевищує природного рівня. Ефективність же комерційних господарств істотно залежить від нерівності — чим менша нерівність, тим вища ефективність. Причини цього закладені в природі приватної власності.

Соціальна структура суспільства є формою його організації, яка відбиває спосіб узгоджених дій його членів щодо доступу до ресурсів — харчових, територіальних, репродуктивних, оборонних тощо. У групах вищих тварин ця структура визначається існуючим у них порядком домінування, який встановлюється внаслідок демонстративної або реальної агресії одних індивідуумів щодо інших. Домінування проявляється в тому, що домініант має контроль над ресурсами, обмежуючи їхню доступність для частини родичів. Завдяки цьому він посідає вищу соціальну сходинку. Чим більший ступінь такого контролю, тим вище в соціальній ієрархії перебуває домініант. Причому, як легко переконатися, соціальних систем без домінування одних індивідуумів над іншими не буває. Це невід'ємна властивість усіх спільнот.

Люди, успадкувавши від тварин деякі особливості групової організації, водночас створили багато чого специфічного, притаманного тільки їм. Вони так само формують соціальну структуру відповідно до системи домінування. Проте засоби утвердження останнього можуть бути іншими. В міру ускладнення соціального устрою людських спільнот систематичне застосування відкритої агресії призводило до їх дестабілізації і стало дедалі менш прийнятним. Вироблялися нові способи закріплення домінування. Один з них — право приватної власності. Домінування власника проявляється в тому, що він єдиний користується перевагою «безплатного» доступу до підконтрольних йому ресурсів. Інші повинні якось платити за це, тобто витрачати на видобуток цих ресурсів додаткову енергію. Отже, члени спільноти, доступ яких до ресурсів обмежений правом приватної власності, перебувають у становищі, аналогічному тому, яке складається там, де ресурси доводиться вилучати з біднішого середовища. Контроль над ресурсами означає також і те, що ніхто, крім власника, не має права змінювати спосіб доступу до них, у тому числі і з метою збільшення їхньої корисності.

Розглянемо два крайні випадки. У першому — сільськогосподарські землі всієї спільноти належать одному власнику. Власник великої кількості землі одержує чималі прибутки завдяки самим лише розмірам свого господарства, і його ніщо не змушує витрачати зусилля на інтенсифікацію виробництва. З огляду на природне прагнення людини як біологічної істоти до мінімізації енерговитрат, можна стверджувати, що в даному разі переважатимуть консервативні тенденції: власник може довго зберігати існуючий спосіб ведення господарства, у тому числі екстенсивний. Доступ решти людей до ресурсів обмежений правом приватної власності. Якщо щільність аграрного населення невелика, то ці члени спільноти можуть задовольнитися роллю працівників на чужій землі, живучи за рахунок платні, одержаної ними за свою працю. Якщо ж щільність населення зростає внаслідок його природного приросту або з якихось інших причин, тоді становище цих працівників ускладнюється: землевласник, не зацікавлений у змінах, прагне не збільшувати свої витрати на оплату їхньої праці, і їм стає дедалі важче годувати свої сім'ї. Згодом така спільнота може стати нестійкою. Відсутність доступу до ресурсів змушує більшу частину її членів вдаватися до активних дій з метою зміни соціальної структури і розподілити власність рівномірніше.

Другий випадок — коли сільськогосподарські землі розподілені між усіма аграрними жителями. За цих обставин

господарства екстенсивного типу можуть задовольнити потреби землевласників тільки тоді, коли на всіх припадає достатня кількість землі. Проте внаслідок зростання аграрного населення хазяїн маленької ділянки потрапляє у дедалі скрутніше становище. Йому хоч-не-хоч доводиться самому вдаватися до якихось кроків, аби підвищити продуктивність свого господарства. У такій же ситуації опиняється і більшість його колег: кожному є що втрачати, тож вони не зацікавлені у силовому перерозподілі власності. В результаті вся спільнота переходить на вищий «енергетичний рівень», на якому більша напруженість життя компенсується вищим рівнем прибутків. Це саме той випадок, коли приватна власність на землю виступає як додатковий чинник, що підсилює залежність соціального розвитку від дефіциту середовища проживання, зумовленого високою щільністю аграрного населення.

Характерний для комерційних господарств природний перерозподіл земельної власності не призводить до значного збільшення нерівності. Розширення інтенсивного господарства потребує істотного зростання витрат на його утримання. Ця обставина обмежує його розміри. Тому в розвинених країнах, як видно з рис. 3, зберігається досить висока рівномірність розподілу земельної власності — монополізація не відбувається, і земля має багато реальних хазяїв.

Переведення власності у статус суспільної (або державної) у деяких випадках означає існування у суспільстві прихованих форм домінування. Реальний контроль над ресурсами опиняється в руках конкретних людей, проте цей факт маскується догматичними, ідеологічними або якимись іншими обставинами. Це дає змогу прихованому власнику мати зиск з господарства, тоді як витрати на його утримання лягають на інших. Тут, як і у першому з розглянутих нами випадків, одна людина або невеличка група контролює велику кількість землі. Але у випадку із «суспільною» власністю така людина нічого не вкладає в цей ресурс. Їй не вигідно ні самій інтенсифікувати підконтрольне господарство (вона і так одержує досить високі прибутки), ні давати можливість робити це іншим (право власності юридично не закріплене і передача ініціативи означатиме втрату контролю). Прихований власник підтримує продуктивність господарства на рівні, мінімально достатньому для того, щоб мати високі прибутки, не витрачаючи на це кошти і не ризикуючи своїм соціальним статусом.

Таким чином, право приватної власності на землю зменшує її доступність, причому тим відчутніше, чим більше у неї реальних господарів. Фактично так створюється штучний дефіцит ресурсів середовища — один з внутрішніх чинників прискорення розвитку, специфічно властивий людським спільнотам. Він забезпечує їхній розвиток поза прямою залежністю від природних умов.

Результат впливу штучного дефіциту ресурсів на соціально-економічний розвиток наочно демонструють США, Канада, Австралія. Доступність природних ресурсів у цих країнах, незважаючи на багате середовище, обмежена, тому що всі вони перебувають у чийсь власності, до того ж таких власників багато. Тут проявився ефект гістерезису. Емігранти привезли у Новий Світ ту форму соціальних відносин, яка була корисною для розвитку доколумбової Європи. У поєднанні з багатими природними можливостями відкритих земель це сприяло процвітанню утворених тут спільнот.

Скористаємося з того, що показники, які характеризують розвиток економіки країни, є взаємозалежними, і розглянемо дані щодо розмірів коефіцієнта Гіні для розподілу національного доходу. Загалом вони відбивають ті ж тенденції, що і розміри коефіцієнта Гіні для землеволодіння.

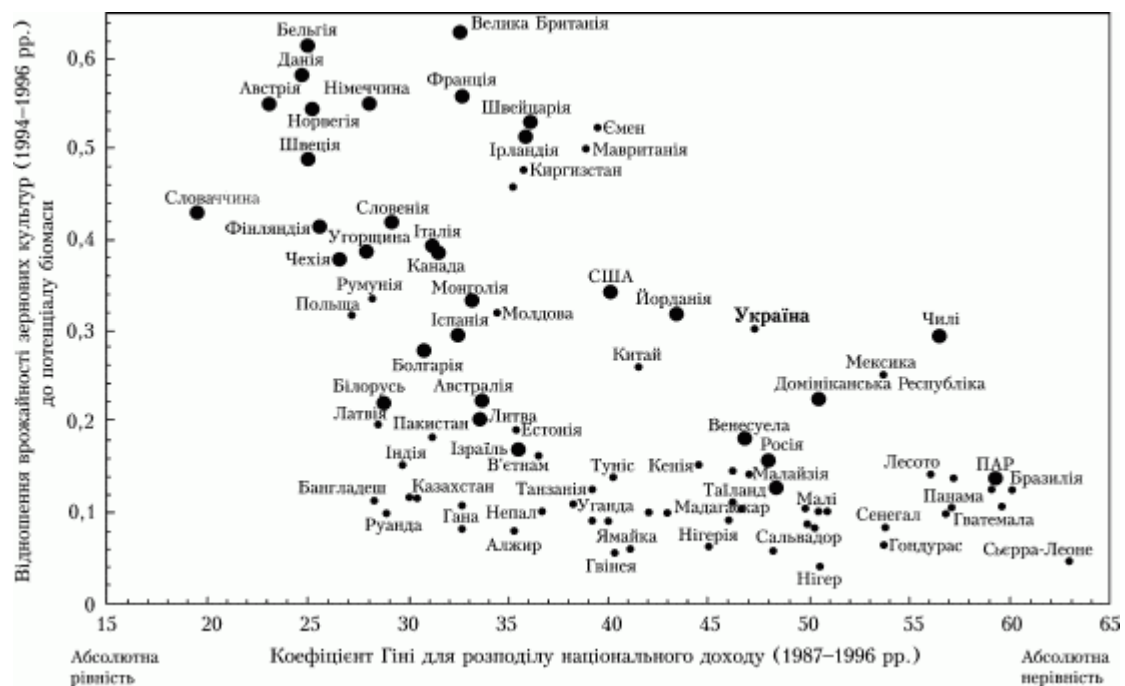

Рис. 4. Залежність ефективності сільського господарства від нерівності у розподілі національного доходу у країнах, в яких переважають господарства споживацького (○) та комерційного (●) типів.

Національний дохід в Україні (рис. 4) розподілений дуже нерівномірно і відповідає рівню країн «третього світу» (коефіцієнт

Гіні для України — 47,3, Коста-Ріки — 47, тоді як для Австрії — 23,1). Цьому ж рівню відповідає реальний розподіл земельної власності. У розпорядженні фермерських господарств, за даними на початок 2000 р., перебувало у нас лише 1163 тис. га орних земель, що становить 3,5 % їхньої загальної кількості. Інші землі, які формально закріплені за багатьма фізичними та юридичними особами, насправді перебувають під контролем обмеженого кола структур. Маючи і без того значний прибуток, приховані власники не зацікавлені робити довгострокові вкладення у зростання ефективності господарств. Тому відчутної інтенсифікації українського аграрного сектора не спостерігається.

Водночас значна частина земельних ресурсів у тій чи іншій формі доступна для решти населення — як сільського, так і міського (присадибні і дачні ділянки тощо). Ці землі використовуються як дрібні споживацькі господарства, що допомагають вижити у важких економічних умовах. Вони вносять свій вклад в економіку, але очікувати зростання їхньої ефективності не можна через екстенсивний характер таких господарств.

Отже, понад 90 % орних земель України мають нереалізований потенціал інтенсифікації сільського господарства. Допомогти реалізувати цей потенціал може реальне, а не декларативне відродження права приватної власності, яке є цілком природним для організованих людських спільнот. Причому дуже важливо, щоб при цьому були забезпечені однакові стартові умови для всіх учасників процесу і щоб відбувся рівномірний розподіл землі серед великої кількості власників. Втім, розв'язання цієї проблеми лежить у політичній площині.

Якщо відповідні чинники спрацюють, тоді відбудуться зміни, які мають стати необоротними завдяки ефекту гістерезису. Це забезпечить стійкий динамічний розвиток української економіки.

Отже, характерною рисою людських спільнот є притаманні тільки їм внутрішні механізми, які забезпечують розвиток поза прямою залежністю від зовнішніх умов. Дія деяких з них полягає у створенні штучного дефіциту ресурсів середовища проживання, що і стимулює прогрес. Серед інструментів, з допомогою яких активізуються ці механізми, — приватна власність на засоби виробництва, у тому числі на землю.

1. *World Resources 2000—2001. People and Ecosystems. The Fraying Web of Life.* — United Nations Development Programme, United Nations Environment Programme, World Bank, World Resources Institute, Washington, D. C.

2. *Entering the 21st Century: World Development Report 1999/2000.* The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. Published by Oxford University Press, Inc.

3. *Lieth H.*, 1972. «Modeling the primary productivity of the earth. Nature and resources», UNESCO, VIII, 2: 5—10.

4. *Jazairy, Idriss, Mohiuddin Alamgir and Theresa Panuccio* (1992). *The State of World Rural Poverty: An Inquiry Into Its Causes and Consequences*, pp. 416—417. New York, NY: New York University Press.

© ПОДЖАРСЬКИЙ Михайло Абрамович. Кандидат технічних наук. Старший науковий співробітник кафедри загальної хімічної технології Українського державного хіміко-технологічного університету (Дніпропетровськ). 2002.

¹ [\[до тексту\]](#) Потенціал біомаси — кількість рослинної маси, яка може бути накопичена за рік в умовах, ідеальних для фотосинтезу (тобто для поглинання сонячної енергії рослинами і збереження її у вигляді рослинного матеріалу). Розміри цього потенціалу розраховані щодо температурних умов, вологості та інших геокліматичних показників, характерних для конкретної території [3] (одиниці виміру — тонни сухої біомаси на рік з одного квадратного метра). Під час розрахунків не брали до уваги штучне зрошення, тому для деяких країн Північної Африки, Близького Сходу, Середньої Азії одержано занижені значення (на рисунках точки, які їм відповідають, розміщені вище, ніж мали б бути). Дані визначалися за цифровими картами WinDisp ([ftp.fao.org/Public/GIEWS/windisp](ftp://ftp.fao.org/Public/GIEWS/windisp)).

² [\[до тексту\]](#) Коефіцієнти Гіні показують ступінь нерівності у розподілі національного доходу або земельної власності. Коефіцієнт, який дорівнює 0, відповідає абсолютній рівності, коли національний дохід або земельна власність розподілені рівномірно між усіма громадянами країни. А показник 100 означає абсолютну нерівність, коли один відсоток населення володіє усім, решта — нічим.

[Попередня стаття](#)

[Зміст](#)

[Наступна стаття](#)